

Wstęp

W 1856 roku, krótko po zakończeniu wojny krymskiej, gdy po raz kolejny runęły nadzieje na postawienie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej, Zygmunt Krasiński w jednym ze swoich listów pisał: „Nie, mój kochany, dobrzy ludzie nic dla nas nie zrobią. Minie jeszcze wiele lat męk i cierpień bez liku, naród nasz wycierpi tak straszne katusze, że o nich nie śniło się dotąd nikomu, ale po wielu latach przyjdzie wielka wojna, w której wezmą udział wszystkie państwa Europy, która głównie będzie się toczyła w naszym kraju, i kraj, jak długi i szeroki, spłynie łzami i krwią. Zniszczenie, pożogi, wyludnienie, wszelkiego rodzaju męki przejdą wszystko, co naród nasz dotąd wycierpiał. Ale wówczas Bóg, na pohańbienie dobrych ludzi, a na większą swoją chwałę, każe szatanom odbudować Polskę i ci, którzy ją rozszarpali, będą walczyli na drgających jej członkach, wrywając ją sobie nawzajem i licytując się, kto uczyni więcej dla jej wskrzeszenia”¹.

Niemal sześćdziesiąt lat po napisaniu tych słów scenariusz wydarzeń naszkicowany przez wieszczę (i myśliciela politycznego) zaczął realizować się z zadziwiającą dokładnością. W sierpniu 1914 roku wybuchła Wielka Wojna, w którą zaangażowały się największe europejskie mocarstwa, jak również potęgi spoza Europy (Japonia, a od kwietnia 1917 roku Stany Zjednoczone). Niemal osiemdziesiąt procent ziem polskich, które potem tworzyć będą II Rzeczpospolitą, stało się obszarem morderczych działań wojennych, cały kraj rzeczywiście „spłynął łzami i krwią”. Pojawiła się wreszcie *sui generis* „szatańska” licytacja sprawą polską rozpoczęta przez Niemcy i Austro-Węgry w dniu 5 listopada 1916 roku publikacją Aktu Dwóch Cesarzy².

---

¹ List Z. Krasińskiego do Jana Zamoyskiego z kwietnia 1856 (bez daty dziennej), w: Z. Krasiński, *Listy do różnych adresatów*, opr. Z. Sudolski, Warszawa 1991, t. 1, s. 195.

² Dopiero Akt 5 listopada 1916 roku stanowił otwarcie „licytacji”, ponieważ po raz pierwszy w czasie Wielkiej Wojny mocarstwa biorące w niej udział złożyły oficjalną zapowiedź utworzenia państwa polskiego. Takiego charakteru nie miała na przykład odezwa do Polaków dowódcy armii rosyjskiej wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza, który w sierpniu 1914 roku nic nie wspominał o utworzeniu polskiej państwowości. Ponadto wagę tej odezwy osłabiał fakt, że nie była opublikowana przez „czynnik polityczny”.

Gdy pojawiła się podpisana przez cesarza niemieckiego Wilhelma II i cesarza austriackiego Franciszka Józefa I deklaracja zapowiadająca utworzenie w niedalekiej przyszłości Królestwa Polskiego (o bliżej nieokreślonych granicach i bez wskazania pretendenta do tronu polskiego) złączonego „ściśłym sojuszem” (czytaj: trwale podporządkowanego) z Rzeszą Niemiecką oraz monarchią Habsburgów, od ponad roku trwała okupacja większości ziem dawnej Rzeczypospolitej przez armie państw centralnych. Ofensywa Niemiec i Austro-Węgier na froncie wschodnim z wiosny i lata 1915 roku doprowadziła jesienią tego roku do ustabilizowania linii frontu w tym regionie Europy na Dźwinie i Wołyniu. Zdecydowana większość ziem polskich znalazła się w ten sposób pod niemiecką administracją okupacyjną, która obejmowała nie tylko część Kongresówki (Warszawskie Generalne Gubernatorstwo administrowane przez generała Hansa Beselera), ale również ziemie litewsko-białoruskie dawnej Rzeczypospolitej, administrowane przez dowództwo armii niemieckiej na Wschodzie (*Ober Ost*). Nie należy również zapominać o ziemiach zaboru pruskiego, które już przed sierpniem 1914 roku były pod władzą Berlina.

Już z racji geograficznego zasięgu władzy Berlina nad ziemiami dawnej Rzeczypospolitej w okresie Wielkiej Wojny, która sięgała od Poznania po Wilno³, poznanie sposobu funkcjonowania niemieckiego aparatu okupacyjnego jest niezwykle ważne dla pogłębienia badań nad zagadnieniem, które można nazwać „sprawa polska w czasie Wielkiej Wojny”. Kwestia ta w kontekście polityki niemieckiej w latach 1914–1918 w odniesieniu do Europy Środkowej i Wschodniej już niejednokrotnie była przedmiotem zainteresowań polskiej i obcej (głównie niemieckiej, chociaż ostatnio także anglosaskiej) historiografii⁴. Także w ostatnich latach temat

³ W sensie formalno-prawnym (prawa międzynarodowego) ziemie zaboru pruskiego nie były w latach 1914–1918 terytorium okupowanym, tak jak były nimi ziemie polskie będące do sierpnia 1914 roku we władzy Rosji, a zajęte potem przez mocarstwa centralne.

⁴ Ze starszych opracowań zob. m.in. W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*, Berlin 1962; W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, Wien/München 1966; W. Conze, *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, Köln/Graz 1958; I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen, 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg*, Lübeck 1960; L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach 1914–1918*, Warszawa 1962; A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*, Wien 1935; J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1967; J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980; P. Roth, *Die politische Entwicklung in Kongrespolen während der deutschen Okkupation*, Leipzig 1919. Z nowszych opracowań zob. J.C. Kauffman, *Elusive Alliance. The German occupation of Poland in World War I*, Cambridge (Mass.) 2015 (polskie wydanie: *Iluzoryczne przymierze. Niemiecka okupacja ziem polskich w czasie I wojny*

ten powracał w badaniach porównujących pierwszą (Wielka Wojna) i drugą okupację niemiecką (lata 1939–1945) na ziemiach polskich w dwudziestym wieku⁵.

Niniejsze opracowanie jest zbiorem studiów, którego celem jest nowe spojrzenie na tę problematykę, wykorzystując w tym celu szeroką bazę źródłową, którą zapewniły dokonane przez autorów kwerendy archiwalne w zbiorach archiwalnych przechowywanych w Polsce, Niemczech, Austrii, Rosji na Litwie i Białorusi. To jest pierwszy powód, by mówić w tym przypadku o nowym spojrzeniu. Drugi powód dotyczy zasięgu terytorialnego badanej na tych kartach niemieckiej okupacji. Obejmuje on bowiem nie tylko ziemie Królestwa Kongresowego, które do tej pory stały w centrum opracowań zajmujących się badaniem dziejów niemieckiej okupacji na ziemiach polskich w okresie pierwszej wojny światowej, ale również wschodnie (litewsko-białoruskie) ziemie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Łączne potraktowanie niemieckiej okupacji na tych ziemiach należy do rzadkości. Tę ostatnią wzmacnia dodatkowo fakt, że w niniejszym opracowaniu zagadnienie to (administracja *Ober Ost*) została ujęta niejako z dwóch perspektyw: polskiej (J. Gierowska) i białoruskiej (V. Volkava).

W opracowaniu, które oddajemy do rąk Czytelników, obecny jest również zabór pruski. Nie tylko jako perspektywa porównawcza dla „polskiej polityki” realizowanej przez Berlin za kordonem po 5 listopada 1916 roku, przy czym pojęcie „za kordonem” należy rozumieć szeroko, nie tylko jako ziemie Królestwa Kongresowego, ale również ziemie administrowane przez *Ober Ost*. Jest on obecny również jako próba spojrzenia na zagadnienie dotychczas bardzo słabo zbadane, tj. udział Polaków z tego zaboru w aparacie administracji okupacyjnej niemieckiej w Kongresówce (por. rozdział autorstwa A. Kucharskiej)⁶ oraz analiza niemieckiej polityki okupacyjnej w Królestwie Polskim przez pryzmat tarć między różnymi organami władzy i siłami politycznymi w samej Rzeszy (R. Łysoń).

To kolejny powód, by mówić w przypadku niniejszego opracowania o nowym podejściu do problematyki pierwszej niemieckiej okupacji

---

światowej, Warszawa 2018); E. Kołodziej, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018; P. Mikietyński, *Niemiecka droga ku Mitteleuropie. Polityka II Rzeszy wobec Królestwa Polskiego (1914–1916)*, Kraków 2009; A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013.

⁵ S. Lehnstaedt, *Imperiale Polenpolitik in den Weltkriegen. Eine vergleichende Studie zu den Mittelmächten und zu NS-Deutschland*, Osnabrück 2017.

⁶ Jako pierwszy próbę taką podjął R. Łysoń. Zob. tegoż, *Udział Polaków w niemieckiej administracji okupacyjnej w okresie generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego w okresie I wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze”, 43 (2011), z. 3, s. 35–42.

na ziemiach polskich w dwudziestym wieku. Świadomie zrezygnowano z omawiania kwestii dotyczących powstawania polskich instytucji państwowych w okresie niemieckiej okupacji w Królestwie Kongresowym, ponieważ kwestia ta znalazła już swoje wyczerpujące omówienie w literaturze przedmiotu⁷.

Na kartach niniejszego opracowania pojawiła się również tematyka gospodarczej eksploatacji ziem dawnej Rzeczypospolitej w okresie niemieckiej okupacji czasów Wielkiej Wojny. Tematyka ta również była (i jest) przedmiotem zainteresowania polskiej i obcej historiografii⁸, w niniejszym zbiorze odnosi się ona przede wszystkim do rabunkowej polityki gospodarczej realizowanej na obszarze militarnej kolonii, jaką stało się terytorium *Ober Ost* (por. artykuł V. Volkavej).

Od początku w zamierzeniach zespołu badawczego, który stworzył niniejszy tom, była intencja porównania pierwszej i drugiej okupacji na ziemiach polskich w dwudziestym wieku. Zagadnienie to zostało poddane analizie uwzględniającej przemiany w kulturze i myśli politycznej Niemiec, które zaszły nad Renem i Sprewą na skutek doświadczeń zebranych przez miliony Niemców na Wschodzie – jako żołnierzy i pracowników niemieckiej administracji okupacyjnej w Królestwie Kongresowym czy na obszarze zajmowanym przez *Ober Ost*. Wskazuje się jednak (por. artykuł G. Kucharczyka), że swoją niepoślednią rolę odegrały tutaj także inne czynniki: „idee 1919 roku” (sprzeciw Niemców – nie tylko niemieckich elit politycznych – wobec postanowień traktatu wersalskiego) oraz brak w latach 1939–1945 dwóch dualizmów, które w niemały sposób wpływały na kształt niemieckiej polityki okupacyjnej w czasie Wielkiej Wojny. Chodziło w tym przypadku o wciąż utrzymujący się dualizm prusko-niemiecki oraz niemiecko-austro-węgierski. Kwestia sprzeczności między Berlinem a Wiedniem w odniesieniu do polityki okupacyjnej na ziemiach polskich została poruszona na tych kartach przez D. Szymczaka, który swoje wcześniejsze badania nad tą problematyką wzbogacił o nowe ujęcia (m.in. uwzględnienie różnic w polityce cenzuralnej realizowanej przez Berlin i Wiedeń na okupowanych ziemiach polskich) oraz szerszą podstawę źródłową⁹.

⁷ Por. W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, Warszawa 1998; Z.J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 1991.

⁸ Por. E. Kołodziej, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018; Ch. Westerhoff, *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg. Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918*, Paderborn/München 2012. Zob. również rozdziały na ten temat w opracowaniach autorstwa J.C. Kauffmana oraz A. Stempina.

⁹ Wcześniejsze opracowanie, o którym mowa: D. Szymczak, *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009.

Najczęściej – i zupełnie słusznie – w kontekście różnic między pierwszą a drugą niemiecką okupacją na ziemiach polskich w dwudziestym wieku wskazuje się na kwestię totalitarnej ideologii (narodowego socjalizmu), która po 1933 roku znalazła w rządzonej przez NSDAP Rzeszy Niemieckiej narzędzie do realizacji swoich celów na Wschodzie prowadzających się do zamiaru budowy nowego typu imperium, bo stworzonego w oparciu o kryterium rasowe. Na ile niemieckie spojrzenie na „zadania Rzeszy na Wschodzie” w latach 1939–1945 było spojrzeniem nowym, a na ile było nawiązaniem do wcześniejszych koncepcji rodzących się w kręgach nacjonalistycznej niemieckiej myśli politycznej, było przedmiotem zawartych w tym tomie badań G. Kucharczyka oraz D. Zielińskiego.

Niniejszy zbiór studiów jest plonem pracy zespołu badawczego, który realizował od maja 2016 roku projekt badawczy zatytułowany „Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918. Założenia, cele, metody działania i konsekwencje. Różnice i podobieństwa polityki okupacyjnej wobec Polaków w XX wieku” afiliowany przy Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, a finansowany ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (Nr 0125/NPRH/H2a/83/2016).

Grzegorz Kucharczyk